

Mrówczyńska, Zofia

Rys historyczny miasta Pruszkowa

Przegląd Pruszkowski nr 1, 6-12

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rys historyczny miasta Pruszkowa

Pierwsze wzmianki źródłowe odnoszące się do wsi Proskovo pochodzą z połowy XI wieku i znajdujemy je w wydawnictwach źródłowych - Herbarzu Polskim Kacpra Niesieckiego, Mazowieckich zapiskach herbowych, zapiskach i rotach polskich z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej, Metryce Koronnej Księstwa Mazowieckiego. Nieliczne są dokumenty oryginalne przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych - Archiwum Skarbu Koronnego, w których napotykamy fragmentaryczne informacje.

Dowiadujemy się więc, że położona w pld.-zach. części Mazowsza na pograniczu kasztelanii sochaczewskiej i błońskiej, w parafii pęcickiej wieś Proskovo należała do poddanego Księcia Mazowieckiego rycerza Świętosława z rodu Pierzchałów pieczętującego się herbem Kolumna (Roch). W roku 1456 otrzymał on te ziemie w uznaniu zasług dla mazowieckiego dworu książęcego. Po śmierci Świętosława około roku 1470 majątek podzielono pomiędzy synów Świętosława, którzy przybierali nazwiska od nazw wsi dziedziczonych (między innymi istniała rodzina Pruszkowskich). Sama wieś Proskovo liczyła wówczas około 1/2 łana ziemi uprawnej. Była ona charakterystyczna dla tego terenu Mazowsza. Powstała na skutek określonej polityki osadniczej księcia, który ze względów obronnych nadawał ziemie pograniczne we władanie drobnemu rycerstwu. Chłopów pańszczyźnianych we wsi Proskovo nie było. Około 1580 roku rodzina Pruszkowskich opuszcza wieś, osiedlając się prawdopodobnie na pld.-wsch. rubieżach Mazowsza (znana jest prężność osadnicza i demograficzna Mazurów w tym okresie). Pruszków należał w tym czasie do kilku właścicieli. Dokumenty sądowe wymieniają nazwiska: Mądowskiego, Grzemieńskiego, Płochockiej. Powierzchnia uprawianej ziemi wzrosła do 1.5 łana.

W XVII wieku wieś Pruszków weszła do klucza dóbr należących do Kancelerza Wielkiego Koronnego Andrzeja Leszczyńskiego. Wówczas powierzchnia ziemi uprawnej wzrosła i wynosiła 2-4 łanów. Informacje źródłowe niesłychanie skąpe i drugorzędne znaleźć można w Aktach Majątkowych rodziny Leszczyńskich przechowywanych w Bibliotece Kórnickiej.

W XVIII wieku o wieś trwały spory. Sukcesja po Leszczyńskich w wyniku procesów sądowych, niezwykle długotrwałych, dostaje się Ksaweremu

Działyńskiemu. Ksawery Działyński sprzedaje Pruszków właścicielowi ziemskiemu z okolic Radomia Franciszkowi Milewskiemu. Prawdopodobnie granice dóbr powiększają się, ale trudno je ustalić dla tego okresu jednoznacznie. Wiadomo jedynie z korespondencji Ksawerego Działyńskiego, że zabiegał o rozszerzenie granicy dóbr pruszkowskich od ptn.-zach. strony.

Na przełomie XVIII/XIX wieku Pruszków często zmienia właściciele. Milewski oddaje majątek córce Ludwice Czekierskiej, po jej bezpotomnej śmierci majątek wraca do Milewskiego; po pewnym czasie odkupuje go mąż Ludwiki dr Czekierski, postać znana w ówczesnym świecie lekarskim Warszawy. Dr Czekierski buduje w Pruszkowie pseudoklasycystyczny pałacyk istniejący do dziś w takiej formie architektonicznej. Majątek Pruszków nabywają od dr Czekierskiego Karolina i Krystian Tyzlerowie, wkrótce jednak sprzedają go rosyjskiemu kupcowi Janowi Skwarcowowi. Skwarcow jest pierwszym właścicielem, który opracował plan umiejętniej i korzystnej parcelacji wsi i majątku. Można stwierdzić, używając współczesnego języka, że miał on pewną ideę zagospodarowania i rozwoju przestrzennego wsi i jej najbliższych okolic.

To, że w tym okresie wieś i majątek Pruszków coraz częściej stają się przedmiotem przede wszystkim operacji finansowych, miało zapewne przyczynę natury ogólniejszej. Nastąpiło wówczas włączenie tzw. "nieszlachty" do handlu i obrotu ziemią oraz pierwsza poważna interwencja państwa w stosunki własnościowe na wsi - ukaz carski z 7 czerwca 1846 roku "O powinnościach chłopów z dóbr prywatnych". Ukaz ten obligował właścicieli do sporządzenia tzw. tabel prestacyjnych, które to tabele zawierały bardzo wiarygodne dane na temat konkretnych miejscowości.

Dokładnie w połowie XIX wieku obszar dóbr pruszkowskich wynosił - 690 mórg, obszar ziemi uprawianej przez chłopów - 205 mórg, obszar ziemi należącej do dworu wynosił 485 mórg. We wsi było 20 gospodarstw z własnymi zabudowaniami w tym 8 gospodarstw dużych, tzn. 24 morgowych, 8 gospodarstw małych tj. 1 morgowych, 2 gospodarstwa ogrodnicze, 1 karczma i 1 młyn na Utracie.

Taki był obraz konkretny wsi u progu jej wielkich przemian, których do tej pory nic właściwie nie zapowiadało. Do połowy XIX wieku wieś Pruszków nie wyróżniała się niczym spośród innych wsi mazowieckich. Nie pojawiły się na przestrzeni kilku wieków żadne przesłanki zapowiadające powstanie miasta. Ludzie tu mieszkający zmieniali codzienną pracę krajo-
braz najbliższej okolicy powoli i bez wielkich wstrząsów. Żaden z wielu właścicieli nie miał ambicji stworzenia tu np. manufaktury, rozwinięcia specyficznego rzemiosła, nie było tu takich tradycji.

W roku 1845 nastąpiło otwarcie pierwszego odcinka Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej z Warszawy do Grodziska. Pruszków stał się wsią przytorową, i co istotne, tu właśnie usytuowano jeden z przystanków na trasie kolei. Pruszków uzyskał połączenie w Warszawą a także innymi ośrodkami przemysłowymi. Coraz więcej pasażerów kolei warszawsko-wiedeńskiej, szczególnie tych ze specjalnych pociągów spacerowych, wysiadało na stacji w Pruszkowie, przez który płynęła wówczas jeszcze kryształowo czysta rzeka Utrata, gdzie oddychało się świeżym powietrzem.

W samej wsi zachodzą istotne zmiany. Jej nowy właściciel Józef Epstein przeprowadza scalanie ziemi folwarcznej, rozkolonizowując chłopów pruszkowskich na inny teren. Powstaje wówczas wieś Józefina. Ukaz carski z 1864 roku uwłaszczający chłopów, przyznaje im także prawo nabywania i sprzedaży ziemi. Scalenie i uwłaszczenie znacznie ułatwiłoby proces parcelacji dóbr pruszkowskich, który odbywał się szybko a przede wszystkim chaotycznie i żywiołowo, co zadecydowało o późniejszym kształcie i układzie przestrzennym miasta Pruszkowa. Pierwsza parcelacja 33 działek odbyła się w latach 1872-1874. Resztę ziemi z majątku Pruszków sukcesorka Epsteina pani Rossen sprzedała w 1877 roku Stanisławowi Wołowskiemu. Było to około 146 mórg ziemi, odziedziczone przez Jadwigę Wołowską-Potulicką, ostatnią właścicielkę bardzo zadłużonego od 1935 roku majątku, który po 1945 roku przeszedł na skarb państwa.

Przytorowa wieś Pruszków w II połowie XIX wieku urbanizuje się i przekształca w osadę, ale nie letniskową, mimo że powstają tu wspaniałe ogrody (park Bershona), wille letniskowe (Anielin rejenta Zielińskiego).

Zainteresowanie Pruszkowem jako miejscem wypoczynku było dość krótkotrwałe i nie ono zadecydowało o charakterze i dalszych losach kształtującej się osady. Ceny gruntów były tu szczególnie atrakcyjne dla ludzi lokujących swoje kapitały w przemyśle. Pierwsze pruszkowskie fabryki to założona w 1878 Wytwórnia Farb i Lakierów J.Nowaka, następnie powstała w 1879 Odlewnia Żelaza A.Rotsteina, Cegielnia Abramshona i Dittmana z 1879, w 1880 r. Fabryka Fajansów J.Teichfelda, w 1881 Wytwórnia Kotłów i Konstrukcji Żelaznych Rudnickiego i Kuczyńskiego, w 1886 Cynkownia Blachy Tillmansa i wreszcie w 1891 Fabryka Ołówków St.Majewskiego.

Rosła liczba ludności. Do pracy w pruszkowskich fabrykach ściągano wykwalifikowanych robotników, na przykład z Koła przeniesiono do Pruszkowa całą załogę fabryki fajansów.

Rozwijało się budownictwo, zarówno to przyfabryczne jak domy dla robotników fabryki Teichfelda, jak i prywatne - czynszowe. Wkrótce można było wyodrębnić dwie dzielnice osady. Dzielnica północna skupiona była

wokół fabryk: Treotzera, Rudnickiego, Majewskiego z ulicami Stalową, Ołówkową, Kolejową (dziś Sienkiewicza). Dzielnica południowa powstała wokół fabryk Teichfelda i Cegielni hr.Potulickiego z ulicami: Helenowską (dziś Bolesława Prusa), Szeroką (dziś Kraszewskiego), Pęcicką (obecnie Armii Krajowej).

Pod koniec XIX wieku liczba mieszkańców osady wynosiła 1709 osób w tym 800 mężczyzn i 909 kobiet. Przemysł zatrudniał 574 robotników. W Pruszkowie znajdowało się 61 budynków przemysłowych, 10 budynków gospodarczych, 271 budynków mieszkalnych, 11 budynków rzemieślniczych. Odległości pomiędzy zabudowanymi obszarami zmniejszały się. Powstawała coraz bardziej regularna sieć ulic.

Pruszków rozbudowując się, zbliżał się jednocześnie do równie szybko urbanizujących się wsi sąsiednich. Charakteru osady nabierał położony po drugiej stronie Utraty Żbików, gdzie rozpoczęły pracę w 1894 roku Warsztaty Naprawy Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej a także Cegielnia Braci Hoser i Fabryka Pilników tych samych właścicieli. Zabudowa Żbikowa ma charakter zdecydowanie miejski. Przy ulicach: Głównej (dziś 3-go Maja), Ogrodowej, Hortensji, Narodowej, Mickiewicza, Szkolnej, Cichej, Pańskiej, Warsztatowej istniało 408 obiektów mieszkalnych. Liczba mieszkańców Żbikowa wynosiła około 4.000. W osiedle mieszkaniowe przekształca się też wieś Tworki, gdzie parcelacja gruntów pod budownictwo była nieodzowna z uwagi na potrzeby powiększającego się stale personelu medycznego, administracyjnego i pomocniczego Szpitala dla Psychiczenie Chorych. Wzdłuż ulic Łąkowej (dziś ul.Narutowicza), Zacisze, Szpitalnej, Mariańskiej, Głównej, Suchej, Torfowej - powstało około 90-ciu obiektów mieszkalnych.

Pruszków, Żbików i Tworki praktycznie przed wybuchem I Wojny Światowej tworzyły wspólny organizm osadniczy, mimo że wsie te należały do odrębnych jednostek administracyjnych. Żbików należał do Gminy Ołtarzew, Tworki i Pruszków do gminy Skorosze. Ten administracyjny zamęt a także brak praw miejskich wpływał bez wątpienia ujemnie na stan ulic i urządzeń komunalnych, planowość zabudowy i rozbudowy. Nie były to problemy bez znaczenia wobec wzrastającej ciągłej liczby mieszkańców.

Na początku XX wieku liczba mieszkańców w Pruszkowie wynosiła - 9.836 osób. Ludność zamieszkująca te trzy wsie - osady stanowiła coraz bardziej zintegrowaną społeczność. Świadczyć o tym mogą liczne działające wspólnie organizacje i stowarzyszenia (1906 - Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich, 1908 - Towarzystwo Jedność, Stowarzyszenie Spożywcze Pracowników Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, 1911 - drużyna skautowska im.Bartosza Głowackiego, Towarzystwo Opieki nad Dziećmi, Towarzystwo Straży Ogniowej). Wśród pruszkowskich robotni-

ków znaczny wpływ miały partie polityczne od Proletariatu poprzez SDKPiL do PPS. Tradycje działalności politycznej przeszczepiali na ten teren przede wszystkim pracownicy Warsztatów Drogi Żelaznej.

Rok 1914 przerywa to niebywałe tempo rozwoju osady utrzymujące się przez II połowę XIX i początek XX wieku. Rosjanie, wycofując się z Pruszkowa, ewakuowali robotników i wyposażenie fabryk w głąb Rosji (Kijów, Charków, Moskwa, Sławieńsk). W czasie 14-19 października 1914 roku - Pruszków znalazł się w obrębie bezpośrednich działań wojennych (bitwa pod Pruszkowem i Brwinowem). Ostrzał niemieckiej artylerii zniszczył obiekty przemysłowe, budynki mieszkalne w płn.-zach. części osady i we wsi Józefów.

Straty poniesione w pierwszym roku wojny obliczone zostały na 1,3 miliona rubli, do 1916 wzrosły one do 3 mln rubli.

9 sierpnia 1914 roku w Pruszkowie powstał, podobnie jak i w innych miastach oraz gminach Królestwa Polskiego, 11 osobowy Komitet Obywatelski. Spełniał on rolę zarządu gminnego i miejskiego jednocześnie. Działał do 31 stycznia 1916 roku. Nie był to w historii miasta okres długi, ale wart podkreślenia, ponieważ Komitet był dla Pruszkowa pierwszym organem samorządowym mieszkańców osady.

Prawa miejskie zostały przyznane wsi Pruszków rozporządzeniem NR I B166555 z dnia 9 listopada 1916 roku przez szefa administracji okupacyjnej, niemieckiej przy Generał Gubernatorstwie Warszawskim. Dość chaotycznie określał on granice miasta. W jego obręb weszły wsie z gminy Pruszków: Pruszków, Józefów, Tworki i wsie z gminy Ożarów: Żbików, Józefina. Obszar miasta wynosił wówczas 1545 ha. Zamieszkiwało go 12.414 mieszkańców. 4 maja 1917 roku powołano pierwsze władze miejskie: burmistrza, którym został Pan Wargenau, 9 radnych i 3 ławników.

W roku 1918 skład Rady Miejskiej i Zarządu, zgodnie z rozporządzeniem władz polskich, uległ zmianie. 9 marca 1919 roku dokonano wyboru nowej Rady Miejskiej na podstawie polskiej ordynacji wyborczej.

W trudnych i podniosłych latach odzyskiwania niepodległości działała na terenie Pruszkowa Rada Delegatów Robotniczych, której posiedzenia odbywały się w domu przy ul. Starowiejskiej (dziś Kościuszki) róg ul. Klonowej (dziś Daszyńskiego). Działała także około 20 osobowa grupa Polskiej Organizacji Wojskowej. Rada Miejska powołała Straż Obywatelską, utrzymującą porządek w mieście przepelnionym uchodźcami z różnych stron kraju, zniszczonym, bez funkcjonującego przemysłu z całkowicie pustą kasą miejską.

29 marca 1919 roku odbyło się pierwsze posiedzenie Rady Miejskiej. Dokonano wyboru burmistrza Józefa Piltza, vice burmistrza Karola Olędzkiego, ławników: Bronisława Koppa, dr Handelsmana, Piotra Kuklińskiego.

Spraw było wiele. Najistotniejszą z nich było uruchomienie przemysłu. Bardzo powoli odbudowywały się warsztaty kolejowe (odbudowę zakończono w 1920 roku), w 1920 roku odbudowana została także fabryka ołówków. Należało też zakończyć sprawę elektryfikacji rozpoczętą jeszcze w 1913 roku przez budowę elektrowni. Uzyskać kredyty na roboty publiczne, które mogłyby tymczasem rozwiązać problem bezrobocia, problem palący właśnie ze względu na powoli odbudowujący się przemysł, a także sprawę zaopatrzenia w podstawowe artykuły żywnościowe.

Ożywienie pruszkowskiego przemysłu w okresie dwudziestolecia międzywojennego nastąpiło na skutek działalności Spółki Akcyjnej - Stowarzyszenie Mechaników Polskich z Ameryki. Spółka wykupiła teren po dawnej fabryce Troetzera i rozpoczęła budowę Wytwórni Obrabiarek. Wytwórnia ta stała się wkrótce zakładem wiodącym w mieście. Produkcja wytwórni ruszyła w 1921 roku. Dawała ona, obok Fabryki Ołówków, warsztatów kolejowych i elektrowni, stałe zatrudnienie mieszkańcom miasta. Przy Wytwórni powstała 4-klasowa Szkoła Techniczno-Rzemieślnicza. Niewątpliwie Pruszkowska Wytwórnia Obrabiarek spełniała w okresie dwudziestolecia ogromną, trudną do przecenienia rolę miastotwórczą.

Wahająca się koniunktura gospodarcza nie omijała pruszkowskich fabryk i gospodarki samego miasta, które nie posiadało kanalizacji, oświetlonych ulic, nawierzchni na tychże ulicach. Warunki życia mieszkańców poprawiały się bardzo powoli. Rada Miejska dysponowała środkami zbyt ograniczonymi. Nie podjęto w tym czasie żadnych istotnych inwestycji mających znaczenie dla miasta. Przeprowadzona w 1927 roku przez wschodnie krańce miasta linia kolejki dojazdowej EKD była dziełem polsko-francusko-angielskiej spółki.

Administracyjnie Pruszków należał do powiatu warszawskiego. Rada Miejska czyniła starania (w roku 1923, 1937) o wydzielenie Pruszkowa i podporządkowanie bezpośrednio wojewodzie warszawskiemu. Jednak zmiana taka, być może korzystna dla Pruszkowa, nie nastąpiła.

W latach 1916-1939 liczba mieszkańców wzrosła do około 29 tysięcy a więc niemal trzykrotnie.

Istniały w Pruszkowie 2 przedszkola, 7 szkół powszechnych, 2 szkoły rzemieślnicze i 1 szkoła średnia. Działało wiele stowarzyszeń i organizacji społecznych. Oddzielnego omówienia wymaga zapewne historia pruszkowskiego harcerstwa, pruszkowskiej straży ogniowej, stowarzyszeń oświatowych, wywodzących się z tradycji małomiasteczkowej inteligencji i z tradycji robotniczych.

W czasie działań wojennych w 1939 roku Pruszków nie poniósł dużych strat materialnych. 1 września podczas nalotu uszkodzone zostały trzy domy położone w pobliżu torów kolejowych. 6 września ewakuowano z

miasta urzędy, pocztę, policję. Rozpoczął się okres okupacji hitlerowskiej. Pruszków, jego mieszkańcy włączyli się w działalność konspiracyjną i ruch oporu. Omówienie tych skomplikowanych, tragicznych zagadnień naszej najnowszej i tak ciągle istotnej dla nas historii przekracza, wydaje mi się, ramy tego szkicu. Krótco tylko podam istotne informacje.

W strukturze organizacji terytorialnej ruchu oporu Pruszków jako VI Region wchodził w skład VII Obwodu ZWZ - AK "Obroża", stanowiąc część okręgu Stołecznego AK.

Nie małą rolę, ze względu na swoje tradycje z okresu przed 1939 rokiem, odegrał Pruszków w tworzeniu podziemnych organizacji.

Pod koniec okupacji miasto to i jego mieszkańcy stali się współuczestnikami tragedii ludności cywilnej powstańczej Warszawy. W Pruszkowie Niemcy zorganizowali obóz przejściowy dla ludności cywilnej Warszawy tzw. "Dulag 121", który istniał na terenie warsztatów kolejowych od 6 sierpnia 1944 roku do 17 stycznia 1945 roku. Mieszkańcy Pruszkowa przeżyli wspólnie z warszawiakami ten ich koszmarny exodus.

17 stycznia 1945 roku Pruszków został opuszczony przez okupantów niemieckich.

W dniu tym rozpoczęła swoją działalność Miejska Rada Narodowa.

Z 17 na 18 stycznia 1945 roku ukonstytuowało się Prezydium Rady Narodowej, powołano także Zarząd Miejski.

Nietrudno sobie wyobrazić różnorodność i stopień trudności zadań, jakie stały przed utworzoną władzą. Trzeba było przede wszystkim zapewnić ludności środki do życia, czyli uruchomić zupełnie zdewastowane obiekty przemysłowe.

Przemysł, który był na przełomie XIX/XX w. impulsem do powstania tego miasta, czynnikiem określającym jednoznacznie jego charakter, warunkującym ciągły rozwój, miał nadal spełniać tę rolę i spełnił ją, ponieważ dzisiaj żyjemy w mieście największym pod względem liczby mieszkańców (poza Warszawą) na całym lewobrzeżnym Mazowszu, w największym mieście przemysłowym na tym terenie.